

**O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY VA O‘RTA MAXSUS
TA‘LIM VAZIRLIGI**

**ALISHER NAVOIY NOMIDAGI TOSHKENT DAVLAT O‘ZBEK
TILI VA ADABIYOTI UNIVERSITETI**

**«O‘ZBEK TILINI DUNYO MIQYOSIDA KENG
TARG‘IB QILISH BO‘YICHA HAMKORLIK
ISTIQBOLLARI»
mavzusidagi
xalqaro ilmiy-amaliy anjuman materiallari**

2020-yil 19-20-oktabr

TOSHKENT - 2020

**«O‘zbek tilini dunyo miqyosida keng targ‘ib qilish bo‘yicha hamkorlik istiqbollari»:
xalqaro ilmiy-amaliy anjuman materiallari / Mas‘ul muharrir – Sh. Sirojiddinov. -T.: 2020.
- 550 bet.**

Mas‘ul muharrir:
Shuhrat Sirojiddinov,
filologiya fanlari doktori, professor

Tahrir hay‘ati:

T. Tog‘ayev – filologiya fanlari nomzodi, dotsent;
Z. Xolmanova – filologiya fanlari doktori, professor;
B. Mengliyev – filologiya fanlari doktori, professor;
M. Xakimova – filologiya fanlari doktori (DSc)
N. Ahmedova – filologiya fanlari nomzodi, dotsent
M. Umurzoqova – filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD)
M. Xolmurodova – filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD)
Sh. Bobomurodova – filologiya fanlari nomzodi
K. Mavlonova – pedagogika fanlari bo‘yicha falsafa doktori(PhD)

Ushbu to‘plamda «O‘zbek tilini dunyo miqyosida keng targ‘ib qilish bo‘yicha hamkorlik istiqbollari» mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy anjumanga yuborilgan maqolalar jamlangan. To‘plamda o‘zbek tilini dunyo miqyosida keng targ‘ib qilish uchun amalga oshirilayotgan ishlar, o‘zbek tilshunosligida bugungi kunda olib borilayotgan tadqiqotlar, xalqaro hamkorlik masalalari, o‘zbek tili va turkiy tillar tarixi, o‘zbek tilining boshqa turkiy tillar bilan o‘zaro aloqalarini o‘rganish va rivojlantirish masalalari, madaniyatlararo muloqot va o‘zbek tili taraqqiyoti, globallashuv va hozirgi turkiy tillar, o‘zbek tilini o‘qitish muammolari, kompyuter lingvistikasi kabi o‘zbek tilshunosligining nazariy va amaliy masalalari haqida so‘z yuritiladi.

Kitob filolog mutaxassislar, ilmiy tadqiqotchilar, magistratura va bakalavriat talabalari, shuningdek, keng o‘quvchilar ommasiga mo‘ljallangan

**THE MINISTRY OF HIGHER AND SECONDARY SPECIAL
EDUCATION OF THE REPUBLIC OF UZBEKISTAN**

**TASHKENT STATE UNIVERSITY OF UZBEK LANGUAGE
AND LITERATURE NAMED AFTER ALISHER NAVOI**

**“MATERIALS OF INTERNATIONAL
SCIENTIFIC-PRACTICAL CONFERENCE
ON THE THEME:
“UZBEK LANGUAGE DEVELOPMENT AND
PROBLEMS OF INTERNATIONAL
COOPERATION”**

October 19-20, 2020

TASHKENT - 2020

I SHU'BA. O'ZBEK TILSHUNOSLIGINING NAZARIY MASALALARI

Areal lingvistikada innovatsiya muammosi The problem of innovation in areal linguistics

Ashirbayev Samixan*

Annotation. *Uzbek area linguistics is experiencing its formation and development stage. It has a department of linguistic geography and research in the method of the same name, but area research is rarely done. The article summarizes the theoretical views on one of the theoretical issues of area linguistics – the innovation center of isoglosses, highlights its important aspects on the basis of Uzbek dialect materials and interprets the views on the innovation center of “ā(ɔ)”, an isogloss of the Uzbek language in Turkology.*

Key words: *area, innovation, innovation center, union of languages and dialects, region, idiom.*

O'zbekiston Respublikasida areal lingvistikani rivojlantirish kun tartibidagi masalalardan biridir. To'g'ri, areal lingvistikaning asosiy yo'nalishlaridan va o'rganish metodlaridan biri bo'lgan lingvistik geografiya bo'yicha bir qator ishlar mavjud. Bu sohada A.Shermatov, Y.Ibrohimov, N.Murodova, Q.Muhammadjonov, Z.Ibrohimovalarning ishlarini ko'rsatish mumkin. Areal lingvistika yo'nalishida ham tadqiqot ishlari amalga oshirilgan. Bu yo'nalishda I.Darvishov va N.Raxmonovlarning tadqiqotlarini ko'rsatish joiz. Shuni alohida qayd qilish lozimki, O'zbekiston Respublikasida areal lingvistikaning nazariy asoslariga ham poydevor qo'yilgan edi. Bunda biz A. Jo'rayevning “O'zbek tili massivini areal o'rganishning nazariy asoslari (rus tilida)” asarini ko'zda tutmoqdamiz. Bu ishda ilk bor areal lingvistikadagi nazariy qoidalar va tushunchalar asosida o'zbek tilining dialektal zonalari belgilandi. Tan olish kerakki, bu asardagi yondashuv va g'oya ko'p yillar davomida ilmiy jamoatchilik e'tiboridan chetda qolib keldi. Bu asar o'zbek areal lingvistikasining boshlanishini bildirishi bilan bir qatorda o'zbek dialektologiyasi va areal lingvistikasining navbatdagi hal qilinishi lozim bo'lgan muammolarini ham o'rtaga tashladi. Garchand, bu asarda innovatsiya masalasiga to'xtalmagan bo'lsa-da, bu masalaning yechilishiga yordam beradigan boshqa nazariy fikrlar ham bor edi.

Turkologiyada innovatsiya, innovatsiya markazi masalasi N.Z.Hojiyevaning ishida dastlab tilga olindi va uning nazariy asoslari to'g'risida fikr yuritildi [Гаджиева, 1975:206].

O'zbek tilshunosligida innovatsiya markazi masalasi dastlab A.Shermatov tomonidan tilga olingan [Шерматов, 1981:12]. U innovatsiya markazi nazariyasiga oid fikrlarni bayon qilmaydi, balki chiqish kelishigining *-din* affiksi bilan ifoda qilinishida uning innovatsiya markazi uyg'ur tili deb ko'rsatadi, xolos. Bu fikr asoslangan emas, balki mavjud holat ko'zda tutilgan, ya'ni innovatsiya markazini aniqlashda til tarixi faktlari yetakchi o'rin tutishi hisobga olinmagan. Qadimgi turkiy, eski o'zbek tili va o'zbek tilining shimoliy o'zbek shevalarida bu kelishik *-din/tin* va boshqa variantlarda qo'llanishi e'tiborga olinmagan. Har bir lingvistik hodisa yoki izoglossaning keyingi davrdagi joylashuvi uning innovatsiyasini bildirmaydi, balki u innovatsiyani aniqlashning barcha qoidalariga mos kelishi lozim. Til tarixi bo'yicha yaratilgan tadqiqotlar [Фозилов, 1965:42] bu izoglossaning innovatsiya markazi qadimgi turkiy til ekanligiga asos bo'ladi.

Innovatsiya markazi tushunchasi keyingi davrda darsliklarga ham kiritildi [Ashirboyev, 2016:78].

* Filologiya fanlari doktori, Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o'zbek tili va adabiyoti universiteti professori, e-mail: samixon.ashirboyev@mail.ru

Areal lingvistikada innovatsiya masalasining qo'yilishi bejiz emas. Buni, umuman, areal lingvistikaning paydo bo'lishi bilan bog'lash lozim bo'ladi. Ma'lumki, areal lingvistika qiyosiy-tarixiy tilshunoslik qoidalariga zid qo'yilishi negizida paydo bo'lgan, ya'ni Hind-Yevropa tillarining paydo bo'lishi to'g'risidagi yangi qarashlar va dialektlarni yangi metodlar asosida o'rganish [Гаджиева, 1975, 5] bilan bog'liq edi. Areal lingvistika ijodkorlari uning turli qirralarini nazariy jihatdan asoslashga harakat qildilar va ularning vakillaridan bo'lgan V.Portsiga 1954-yilda innovatsiya zonasi nazariyasini ishlab chiqqan edi [Qarang: Гаджиева, 1991, 8]. Shundan e'tiboran, areal lingvistikada innovatsiya, innovatsiya markazi degan tushunsalardan foydalanish davom etmoqda. Areal lingvistikadagi innovatsiya so'zi o'z lug'aviy ma'nosi bilan bog'langan bo'lib, u izoglossalarning dastlabki chiqish, tarqalish markazini bildiradi [Ashirboyev, 2016, 78].

Adabiyotlarda areal lingvistikada innovatsiya masalasi murakkab talqinlarga ega. Dastlab uni tushuntirishda izoglossaga murojaat qilinadi. Lingvistik kartalarni qiyoslash, ulardagi lingvistik holatni birlashtirish jarayonida innovatsiya markazi haqidagi masala hal qilinadi. Bu jarayonda yana til tarixini his qilish, zonaning iqtisodiy, siyosiy, etnografik chegaralanishi hamda boshqa tillar bilan qo'shnichiligi hisobga olinadi.

Innovatsiya tom ma'noda muayyan izoglossaning chiqib kelish, tarqalish nuqtasini, markazini bildiradi. Innovatsiya markazini aniqlashda quyidagi sharoitlar tahlil qilinadi:

1. Har bir lingvistik hodisaning paydo bo'lish nuqtasi aniq belgilanishi kerak va u o'sha hodisaning boshqa yerda ham paydo bo'lganligini inkor etadi. Boshqacha aytganda, bu masalada ikkilanish mumkin emas, ya'ni N.Z.Hojiyeva ta'biri bilan aytganda, aniqlangan innovatsiya yana boshqa yerdan chiqmasligi isbotlanishi kerak [Гаджиева, 1975, 205] Bunda barcha ilmiy farazlar va ularni realizatsiya qilish hamda boshqa tadbirlar to'ni aniqlashga qadar amalga oshirilishi lozim bo'ladi. Bunday ishonchli tadqiqotlar fanda bor. Jumladan, oltoyshunoslik, turkologiya hozirgi turkiy tillar va oltoy guruhiga kiradigan tillardagi leksikada aksariyat faol so'zlar oltoy tiliga mansubligi isbot qilingan, demak, bunday so'zlarning (izoleksemalarning) innovatsiya markazi oltoy tilidir, chunki u qayta tadqiq qilishga muhtoj emas. Umlaut hodisasi turkiy tillardan uyg'ur tilida rivojlangan, labial singarmonizm qirg'iz tilida har tomonlama o'ziga xosligi namoyon bo'lganligi uchun ko'rsatilgan izoglossalarning vatani, innovatsiya markazi ayni shu tillardir, chunki tilga olingan hodisalar boshqa turkiy tillarda ko'rsatilgan tillardagi kabi qat'iy emas.

2. Innovatsiya "til ittifoqi ("языковый союз") bo'lgan joylarda paydo bo'ladi Agar faqat bir til yoki bir sheva amal qiladigan hudud bo'lsa, innovatsiya haqida fikr yuritish tavsiya etilmaydi. Aslida atrof tillar va shevalar bilan aloqada bo'lmagan til va shevani topish qiyin. Demak, innovatsiya markazi "til va dialektlar ittifoqi" (bu tushuncha quyida yanada ochiqilanadi), ya'ni bir necha til va dialektlar aralash faoliyatda bo'lgan hududlarda aniqlash to'g'risida fikr yuritiladi. Masalan, turkiy tillarning har biri o'zaro va tashqi muhit – boshqa tizimdagi tillar bilan birga yashaydi. Shu jumladan, o'zbek tili ham. Ma'lumki, o'zbek tiliga chegaradosh (va aralash) bo'lgan qozoq, qirg'iz, qoraqalpoq, turkman, tojik tillarining ta'siri kuchli va, aksincha, o'zbek tilining ularga ta'siri bor. Bu esa o'sha hududda izoglossalar umumiylikiga olib keladi. U yoki bu izoglossaning innovatsion markazini aniqlashda ana shu "begona" til va shevalarni inkor qilish asosida erishiladi.

3. Innovatsiya markazini aniqlashda izoglossalar tarixini o'rganish muhimdir. Izoglossalar tarixini o'rganish ancha murakkab hisoblanadi. Innovatsiya markazini aniqlash ayni zamonda u yoki bu izoglossaning tarixiga kirib borishi demakdir. Til tarixi aslida izoglossalar tarixidan iborat. Ma'lumki, til tarixiga kirib borgan sari aniqlik darajasi ortib boradi, ya'ni markazni aniqlash shu darajada ravshanlashib boradi. Shuning uchun ham til tarixini o'rganish izoglossalarning innovatsiya markazini o'rganishda muhim omil hisoblanadi.

"Til va dialektlar ittifoqi" masalasi. Areal lingvistika til tipologiyasi bilan uzviy bog'langan. Ulardagi o'xshashlik va farqlarni o'rganish jarayonida "til ittifoqi" tushunchasi kelib

chiqadi. Bu tushuncha ikki til kesishuvini ifoda qiladi. Mazkur tushuncha areal lingvistikaga 1923-yilda N. S. Trubetskoy tomonidan kiritilgan [window.edu.ru; qarang: Гаджиева, 1975:7] va u ikki til yoki ular shevalarining kesishgan hududida bir-biriga faol ta'siri, oqibatda ularning aralashuvi natijasida oraliq tilning (shevaning) hosil bo'lishini anglatadi. "Til ittifoqi" aloqada bo'lgan tillardagi tasodifiy bo'lmagan (ba'zan uchraydigan), balki bir necha bor takrorlanadigan va muhim bo'lgan til faktlariga asoslanadi. "Til ittifoqi" shevalar, shuningdek qarindosh tillar va qarindosh bo'lmagan tillarning bir hududdagi, geografik jihatdan aralashgan tillarning o'zaro aloqasini tashkil etadi. Boshqacha aytganda, muayyan hududda bir necha tillar faoliyatda bo'ladi, ya'ni til ittifoqi muayyan hududdagi tillarni qamrab oladi, bu aloqada tillar va shevalar kesishadi. Bunda shunday zonalar paydo bo'ladi, ularda bir til emas, aloqada bo'lgan tillar va dialektlar uchun umumiy bo'lgan izoglossalar tizimi paydo bo'ladi. Bunday zonalar rus tilida "vibratsiya" tushunchasi bilan beriladi. Bu so'zni shunday ma'noda tarjima qilish mumkin emas, balki bu tushuncha bir qadar badiiylashtirilgan bo'lib, o'zbek tilida oraliq hudud deb yuritiladi. Masalan, O'zbekiston Respublikasining shunday hududlari borki, ularda turkiy tillardan tashqari tojik tili bilan aloqada bo'ladi. Bu oraliq zonada ham o'zbek, ham tojik tili izoglossalari qatnashadi. Bu fanda interferensiya deb ham yuritiladi. Toshkent viloyatining ayrim tumanlarida o'zbek va qozoq xalqlari aralash va qo'shni yashaydiki, bu yerda "til ittifoqi" kuzatiladi. Ular ham oraliq hududni tashkil etadi.

Innovatsiya, "til ittifoqi" va idiom tushunchalari munosabati. Idiom tushunchasi qarindosh tillar bilan bog'liq bo'lib, bir til oilasiga mansub tillar ittifoqi ham mavjud, lekin bir til oilasidagi barcha tillar ham o'zaro ittifoqdosh bo'la olmaydi, balki madaniy iqtisodiy va hududiy aloqalari bo'lgan idiomlargina ittifoqdosh bo'lishi to'g'risida fikr yuritiladi. Masalan, o'zbek tili yoqut, hakas tillari bilan aloqada bo'la olmaydi, chunki hudud umumiylikiga ega emas. Turkiy tillar (idiomlar)ning Markaziy Osiyo areali borki, ularda "til ittifoqi" mavjud. Bu borada ko'p fikrlar va misollar keltirish mumkin. Shuni ta'kidlash joizki, "til ittifoqi" termini ayrim mutaxassislarning fikricha, juda (ortiqcha) kuchli termin va u mazkur ittifoqda har bir til mustahkam a'zo degan g'oyani bildirib qolishi mumkin. Aslida ular murakkab tarmoqqa ega bo'lib, qo'shni til va shevalarni yoki katta areallarni qamrab olishi ko'zda tutiladi, bu qamrab olinayotgan til yoki sheva teng a'zoli emas. Shuning uchun ham konvergent hududlar – qo'shib olingan hududlar to'g'risida fikr yuritiladi. Ma'lum bo'ladi, innovatsiya markazini belgilashda qatnashadigan "til ittifoqi" barcha qarindosh tillar emas, balki faqat til oilalari hududida kesishgan tillar va ular shevalaridan tashkil topadi.

Endi innovatsiya markazi haqidagi ayrim qarashlarga aniqliklar kiritishga harakat qilamiz.

N.Z.Hojiyeva o'zbek tilidagi "ā(ɔ)"lashishga keng to'xtaladi va unda ushbu izoglossaning tarqalishiga oid ma'lumotlarni o'zbek dialektologlari ishlaridan oladi hamda bu unlining Toshkent, Samarqanl-Buxoro shevalariga xosligi va u qipchoq shevalarini ham qamrab olayotganligini ko'rsatadi [Гаджиева, 1975:28]. Bu unlining singarmonizmli shevalarda ham mavjudligi o'zbek dialektologiyasiga oid ishlarda ham bayon qilinadi va ba'zan u umumturkiy "a" unlisining varianti sifatida uchrashi aytiladi [Решетов, Шоабдурахмонов, 1962:129]. Shunisi xarakterliki, N. Z. Hojiyeva "ā(ɔ)" unlisining qipchoq shevalarida tarqalishi ikki tilli (o'zbek, tojik) aholi nutqida uchrashini X. Doniyorov va R. Qo'ng'urov fikrlariga asoslanib aytgan [Daniyarov, Kungurov, 1968:39]. O'zbek olimlarining bu fikri "ā(ɔ)" unlisining o'zbek tilida tarqalishini isbotlashda qimmatli hisoblanishini ta'kidlash mumkin.

Endi biz "ā(ɔ)" unlisining izoglossa sifatida innovatsiya markazini yuqorida o'rnatilgan qoidalar asosida aniqlashga harakat qilamiz. Bu unlining geografik o'rni Toshkent, Farg'ona vohasidagi ayrim shevalar, Samarqand-Buxoro ikki tilli shevalaridir. Turkiy tillardan tatar va boshqird tillarida, ozarboyjon tilining ayrim shevalarida uchrashi aytiladi. Adabiyotlardagi umumturkiy "a" unlisining qisman lablanishi haqidagi ma'lumotlarni "ā(ɔ)" unlisi bilan bog'lash to'g'ri bo'lmaydi Aslida "ā(ɔ)" unlisi turkiy tillarning xususiyati emas, shuning uchun ham

qadimgi turkiy til va aksariyat turkiy tillar fonematik tarkibida bu unli yo‘q. Bu unli qayd qilingan tillarda uning mavjudligi muhokamaga sabab bo‘lmoqda. Ma‘lum bo‘lishicha, bu unli islom madaniyati amal qiladigan turkiy xalqlar tillarida tarqalganligi (ba‘zilarida adabiy tilida, ba‘zilarida shevalarida) ko‘zga tashlanadi, ya‘ni tajvid qoidalariga ko‘ra, “Qur‘on” suralari so‘zlaridagi harflar (tovushlar) talab qilingan o‘rinlarda tafhimga (yo‘g‘on talaffuz qilish) rioya qilingan: lo, ro, zo kabi [Tajvid, 1981:16]. Bu fonetik holat islomni qabul qilgan xalqlar tillarining, xususan, Volga bo‘yi turkiy tillarining ham og‘zaki shaklida o‘z izini qoldirgan bo‘lishi tabiiy, chunki bu unli tatar, boshqird adabiy tillaridan o‘rin olgan emas, faqat o‘zbek adabiy tilidagina qo‘llanadi. Uning tarixiy yo‘liga murojaat qilamiz. Bu unli hozirgi o‘zbek adabiy tilida, o‘zbek tilining qarluq lahjasiga kiriuvchi shevalarida, eski o‘zbek tili va eski turkiy tildagi forsiy va qisman arabcha so‘zlarda qo‘llanadi va, avval aytganimizdek, qadimgi turkiy tilda qayd qilinmaydi. Demak, uning asli innovatsiya markazini o‘zbek tili kesishadigan tillardan axtarish lozim bo‘ladi, bunda biz tojik tilini ko‘zda tutmoqdamiz va uning o‘zbek shevalaridagi tarqalishini Toshkent dialektining o‘zbek adabiy tiliga fonetik jihatdan tayanch dialekt sifatida o‘rnatilishi bilan bog‘lash lozim bo‘ladi. Shu munosabat bilan bu dialekt *o‘zbek tili uchun* innovatsiya markazi vazifasini bajarishi aniqlanadi. Shu bilan birga, “ā(ᵛ)” unlisining qipchoq va boshqa singarmonizmli shevalarda ham mavjudligi to‘g‘risidagi qarashlarga to‘xtalishni ham lozim topamiz. Ma‘lumki, dialektologlarimiz shevalarni o‘rganishda sheva vakillaridan birining nutqidan qanday fakti topsa, shuni sheva fakti sifatida tavsifiya qilib keldilar. Bu metod o‘zini oqlamaydi, balki o‘sha fakt ayni o‘rinda boshqa sheva vakillarida ham sinab ko‘rilishi talab qilinadi, lekin qator yillardan beri bu metodga amal qilinmay kelinmoqda. Qolaversa, dialektologning qulog‘i musiqiy bo‘lishi ham kerak. Bunday ish shevalardagi, xususan, singarmonizmli shevalardagi “ā(ᵛ)” unlisining tarqalishini aniqlashda qo‘llanishi ham kerak edi, lekin bu ish amalga oshirilmagan. Natijada sheva fonematik tizimida bu unlining muqim o‘rin egallaganligi masalasi ochiq qolmoqda. Shuni ta‘kidlash lozimki, shevalarning o‘z fonematik tizimi (normasi) bo‘ladi va bu tizimdagi ayrim fonemalar variant tarzida emas, balki kishining turli his-hayajonlarida chiqaradigan tovushlari muayyan fonemalar ustida (bu o‘rinda “a” fonemasi) reallashadi. Masalan, singarmonizmli shevalardagi *bala* (бала) so‘zini so‘zlovchi jahli chiqqan paytda *hey bāla* (хей бәла) tarzida talaffuz qiladi, ya‘ni birinchi bo‘g‘inda “ā(ᵛ)” talaffuz qiladi. Bu ushbu unlini o‘sha shevaning fonematik tizimida mavjud deb qarashga asos bo‘lmaydi, chunki sheva vakili me‘yoriy nutq jarayonida so‘zning *bala* tarzidagi fonematik holatini saqlaydi. Demak, dialektolog har bir shevani o‘rganishda fonemalar tarkibi, har bir fonemaning variantlari va ularning turli emotsional holatidagi tovush o‘zgarishlarini farqlay olish ko‘nikmasini egallamasdan shevalarni o‘rganishga kirishmasligi kerak. Bundan xulosa shuki, “ā(ᵛ)” unlisi o‘zbek tilining singarmonizmli shevalari uchun xarakterli emas.

Bu unlining haqiqiy innovatsiya markazi masalasi tojik tiliga borib taqalishiga yuqorida ishora qilindi, lekin aksariyat olimlar uning tojik tilining ta‘siri ekanligini inkor qiladilar [qarang: Гаджиева, 1975:32-33]. Dastlab bu unli haqida fikr bildirgan G‘.O.Yunusov ham uning turkiy (o‘zbek) tovush ekanligini qayd qilgan edi [Yunusov, 1927:49], lekin uni bir tomonlama aytilgan fikr sifatida qarash lozim bo‘ladiki, unda “ā(ᵛ)” unlisining turkiy tillarning aksariyatida qo‘llanmasligi hisobga olinmagan va milliy qarash ustunlik qilgan. Keyingi davrlarda esa innovatsiya markazini aniqlash nazariyasi hali keng tarqalmaganligi va bu masala ko‘tarilmaganligi tufayli ham “ā(ᵛ)” unlisining innovatsiya markazini aniqlashga kirishilmadi. Shuni yana ta‘kidlash mumkinri, u o‘zbek tilining tub fonemasi bo‘lsa, keltirilgan barcha fikrlar dalillanishi va boshqa talqinlarga o‘rin qoldirilmasligi lozim edi. Demak, munozara davom etmoqdaki, hali “ā(ᵛ)” unlisi innovatsiya markazi masalasi yechilmagan bo‘lib qolaveradi va bu vazifa o‘zlashtirilgan tilda qoladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Ashirboyev S. O‘zbek dialektologiyasi. – Toshkent: Navro‘z, 2016.

2. Гаджиева Н.З. Проблемы тюркской ареальной лингвистики. – Москва: Наука, 1975.
3. Данияров Х., Кунгуров Р. Некоторые вопросы лингвистической географии // Вопросы диалектологии тюркских языков. – Фрунзе (Бишкек), 1968.
4. Решетов В. В., Шоабдурахмонов Ш. Ш. Ўзбек диалектологияси. – Тошкент: Ўқитувчи, 1962.
5. Тажвид. – Тошкент: Ўрта Осиё ва Қозоғистон мусулмонлари диний бошқармаси нашриёти, 1991.
6. Фозилов Э. Ўзбек тилининг тарихий морфологияси. – Тошкент: Фан, 1965.
7. Шерматов А. Лингвистик география нима? – Тошкент: Фан, 1981
8. Юнусов Ғ. О. Ўзбек тилининг товушлари // Маориф ва ўқитғучи, 1927. – №12.
9. window.edu.ru

Fe'l grammatik shakllaridan birini hosil qiluvchi “-iz” unsuri va uning genezisi haqida
About the element "-iz" that forms one of the grammatical forms of the verb and its
genesis

*Berdialiyev Abduvali**

Annotation. The article argues that the second-person plural form of the verb "You" is an affixed alternative to the second-person plural form of the verb "track (uz)", which forms the second-person form of the verb.

Key words. Verb, grammatical category, singular plural opposition, morpheme morphological structure of verb forms, facultative, affix, functional element, etymology, etc.

Fe'ning eng murakkab grammatik kategoriyalaridan biri – uch a'zoli paradigmatic qatorda ifodalanuvchi shaxs-son kategoriyasidir. Fe'llarning shaxs-son bilan turlanuvchi bu kategoriya paradigmasining mazkur uch a'zosini so'zlovchi-adresant (1-shaxs), tinglovchi-adresat (2-shaxs) va o'zga, ya'ni 3-shaxslar zimmasiga yuklangan ish-harakat va holat ma'nosidagi fe'l shakllari tashkil qiladi. Fe'llarga xos shaxs-son paradigmasining 1- va 2-a'zolari markerli, ya'ni shakliy ifodaga ega, uchinchi esa, markersiz, ya'ni shakliy ko'rsatkichlarga ega emas.

Fe'l shaxs-son kategoriyasi paradigmasining birinchi a'zosi – ish-harakat va holatning 1-shaxs, ya'ni so'zlovchi-adresant tomonidan bajariladigan fe'l shakllari ham, 2-shaxs, ya'ni tinglovchi-adresat tomonidan bajariladigan shakllari ham birlik va ko'plik zidlanishi (oppozitsiyasi) asosida ikki guruhga ajraladi: **birlik – ko'plik**.

Fe'ning birinchi va ikkinchi shaxs birlik va ko'plik guruhlari yana qarama-qarshi zidlanishdan iborat ikki ichki guruhlariga ajraladi (tag guruhlari).

Fe'ning shaxs va sonda tushlangan shakllari tizimi shu shakllarning ifodalanishi xususiyatga ko'ra, yuqorida aytilganidek, grammatik jihatdan qarama-qarshi yana ikki guruhga ajraladi: 1) markerli va 2) markersiz.

Birlik

o'qidim//bordim
o'qiding//bording
o'qidi//bordi
keldim//oldim

Ko'plik

o'qidik//bordik
o'qidingiz//bordingiz(lar)
o'qidi(lar)//bordi(lar)
keldik//oldik

* Professor, Xo'jand davlat universiteti, berdialiev39@mail.ru.

MUNDARIJA

	<i>Sirojiddinov Shuhrat Samariddinovich</i>	9
	Milliy qadriyatlarimizning boqiy timsoli	
	I SHU‘BA. O‘ZBEK TILSHUNOSLIGINING NAZARIY MASALALARI	
1	<i>Ashirbayev Samixan</i> Areal lingvistikada innovatsiya muammosi	12
2	<i>Berdialiyev Abduvali</i> Fe‘l grammatik shakllaridan birini hosil qiluvchi “-iz” unsuri va uning genezisi haqida	16
3	<i>Xudoyberganova Durdona</i> O‘zbek lingvomadaniyatshunosligining dolzarb muammolari	19
4	<i>Lutfullayeva D. Saparniyazova M.</i> Neyming texnologiyasi: neymlarning informativlik, kommunikativ natijaviylik va nutqiy ta’sir ko’rsatish funksiyasi	23
5	<i>Odilov Yorqinjon</i> Til va jamiyat: o‘zaro ta’sirlashuv va takomillashuv	27
6	<i>Hakimova Muhayyo</i> O‘zbek tilida konkretlik-abstraktlik shkalasi	32
7	<i>Umurzoqova Marhabo</i> Segmentatsiya va parsellyatsiya munosabati	37
8	<i>Uralov Azamat</i> Morfemikada murakkab shakllarning hosil bo‘lishi	41
9	<i>Kosheva Dilrabo</i> Semantik tipologiya interdissiplinar fan sifatida	46
10	<i>Xidraliyeva Zoxira</i> Iqon shevasida singarmonizm xususiyatlari	51
11	<i>Tojiboyev Botir</i> Milliy-madaniy birliklar tilning milliy o‘ziga xosligini namoyon qiluvchi birliklar sifatida	55
12	<i>Alimova Shahnoza</i> Xorazm qipchoq shevalarida arabiy qatlamga oid so‘zlar tahlili	59
13	<i>To‘xtaboyeva Muyassarxon</i> Botu she’riyatida badiiy takror	62
14	<i>Karimova Shahloza Boykuzi qizi</i> Hozirgi zamon tilshunosligida qo‘shma gaplar: ularning ta’riflari va metatili	67
15	<i>Andaniyazova Dilrabo</i> Linguapoetic features of the precedent names in the Uzbek literary texts	70
16	<i>Suyunov Baxodir</i> Terminlarni boshqa til birliklaridan farqlab olish masalasi	77
17	<i>Muqimova Zohida</i> Maqollarning lingvopoetik va lingvomadaniy xususiyatlari (O‘tkir Hoshimov asarlari misolida)	82
18	Sabirova Muxlisa	85
	Gazeta matnida performativ ifodani shakllantiruvchi vositalar	
19	<i>Yandashova Tursunoy</i> Go‘zallik konseptini ifodalovchi metaforik birliklar	88
20	<i>Xomidova Mahfuzaxon</i> Sarlavha-intertekstlarning badiiy matn persepsiyasidagi o‘rni	93